

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.626](https://doi.org/10.12681/mnimon.626)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ Π. (1987). Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ. *Μνήμων*, 11, 388-393. <https://doi.org/10.12681/mnimon.626>

wendet sich an die griechische Kulturpolitik, daß die hervorragende Wissenschaftstradition, die mit Namen wie A. Mavrophrydis, K. Sathas, S. Lambros, P. Kalonaros, N. Veis, M. Manussakas, L. Politis, E. Kriaras, S. Alexiou und N. Panajotakis verbunden ist, daß diese Wissenschaftstradition in der Strukturplanung der griechischen Universitäten und Forschungsinstitutionen den ihr gebührenden herausragenden Platz behält bzw. bekommt und entsprechend gefördert wird.

Der zweite Wunsch muß bescheiden ausfallen und betrifft die Wissenschaftstradition dieses Fachgebiets in Deutschland. Das Symposium *Neograeca Medii Aevi*, das von der Deutschen Forschungsgemeinschaft unterstützt wurde, könnte ein Zeichen sein, daß auch hierzulande man sich dieser spezifischen Tradition bewußt ist, sie zu fördern willens und die glänzende Vergangenheit als Verpflichtung für die Zukunft betrachtet. Die jetzt begonnene internationale wissenschaftliche Zusammenarbeit wäre so ein guter Anfang gewesen.

Köln, März 1986

HANS EIDENEIER

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΑΙ Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Συνέδριο που ὀργάνωσε τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης,
Ρέθυμνο 22-26 Σεπτεμβρίου 1986

Πενήντα χρόνια μετά τὸ θάνατο τοῦ Βενιζέλου, μιὰ ψυχραϊμὴ ἐξέταση τῆς βιβλιογραφίας δείχνει ὅτι εἶναι ἐλάχιστες οἱ μελέτες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κριτικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου του καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του. Μὲ μόνη ἐξαιρέση τίς μελέτες γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς βενιζελικῆς περιόδου—στὴν πρώτη τους μορφή διδακτορικὲς διατριβὲς σὲ ξένα πανεπιστήμια—ἡ βιβλιογραφία παρέμεινε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγιογραφίας - πολεμικῆς ἢ, στὴν καλῆτερη περίπτωση, τῆς προσωπικῆς μαρτυρίας, ἐπιμένοντας στὴ στεῖρα ἀντιπαράθεση βενιζελικῶν - βασιλικῶν καὶ ἀγνοώντας τὴν πολὺπλευρὴ προσπάθεια ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ποὺ ἐπιδιώκει μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Βενιζέλου. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι εἶναι ἐλάχιστες οἱ συνθετικὲς μελέτες ποὺ ἀναφέρονται στὸ μεσοπόλεμο, περίοδο ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ Βενιζελισμοῦ. Ὁ κύριος λόγος γιὰ τὴν καθυστέρηση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἄμεσο ἀντίκτυπο ποὺ εἶχαν οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις μετὰ τὸ Β' παγκόσμιο πόλεμο στὸ χῶρο τῆς παιδείας γενικότερα καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἰδικότερα. Ἀπὸ ἐκεῖ πηγάζει καὶ

ή απρόθυμη αν όχι άρνητική στάση του Πανεπιστημίου στο θέμα της έρευνας, γεγονός που έπαιξε τον κύριο ρόλο στη μη θεσμοθέτησή της.

Χωρίς να έχει την ιδεολογική φόρτιση της εμφύλιας σύγκρουσης της δεκαετίας του 1940 - 1950 ή περίοδος του Βενιζέλου δεν ύστερεί σε πολιτική όξυτητα και αντιπαράθεση. Μέσα στο έντονο μετεμφυλιακό κλίμα κάθε αναφορά στη βενιζελική περίοδο ανάγει αυτόματα στην άμφισβήτηση του θεσμού της μοναρχίας μέσα στα πλαίσια είτε του Έθνικού Διχασμού είτε της έκρυθμης μεταπολεμικής κατάστασης, όταν ή επαναφορά αυτού του άμφισβητούμενου θεσμού αποφασίζεται και πραγματοποιείται, επειδή άκριβώς ή εμφύλια σύγκρουση βρίσκεται ουσιαστικά σε εξέλιξη. Με αυτά τά δεδομένα ή βενιζελική περίοδος αλλά και ολόκληρη ή μετέπειτα ελληνική ιστορία εξοστρακίζεται από τά σχολικά έγχειρίδια και τά πανεπιστημιακά συγγράμματα. Η σαφής αυτή όπισθοδρόμηση στο χώρο της παιδείας (σε αντίθεση με τες άλλες που έπιβλήθηκαν από τες κυβερνήσεις των φιλελευθέρων στο μεσοπόλεμο) είναι συνέπεια της σκλήρυνσης που αναπόφευκτα επιβάλλεται και στο ιδεολογικό επίπεδο μέσα στο γενικότερο πλαίσιο μις μεθοδευμένης «άμυνας» μπροστά στον ύποτιθέμενο κίνδυνο από έναν ήττημένο ταξικό έχθρο.

Είναι αυτόνόητο ότι δεν είναι δυνατό να άναπτυχθει έρευνα για έποχές και θέματα που δεν περιλαμβάνονται στη διδακτέα ύλη στα Πανεπιστήμια, ιδιαίτερα μάλιστα ήταν στο γενικότερο χώρο της άστικής φιλελεύθερης διάνοησης την περίοδο εκείνη έπικρατεί ένα διάχυτο κλίμα παροπλισμού και αυτόλογοκρισίας. Κάτω από τέτοιες συνθήκες ή έρευνα στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες μετατοπίζεται προς τó 18ο και 19ο αιώνα: στην έπιλογή αυτή συνηγoreί και τó εύλογο ένδιαφέρον για τες συνθήκες συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Άλλά και γι' αυτή την περίοδο οι κατάλληλες συνθήκες για την κατάρτιση ενός συγκροτημένου προγράμματος δημιουργούνται μόλις στις άρχές της δεκαετίας του 1960, σε περιορισμένη όμως κλίμακα και μακριά από τόν πανεπιστημιακό χώρο.

Η έπίδραση της δικτατορίας έχει καταλυτικές έπιπτώσεις και στο χώρο της έρευνας των κοινωνικών έπιστημών. Οι σχετικές διεργασίες που ήδη διαφαίνονται στη διάρκεια της, άρχίζουν να σχηματοποιούνται μετά την πτώση της: ή ιστοριογραφία για τόν 19ο αιώνα γοητευμένη από έδραιωμένες στην Εύρώπη αλλά πρωτοεμφανιζόμενες στην Ελλάδα ιστορικές σχολές, έπιδιώκει την έφαρμογή των διδαγμάτων τους με τή χαρακτηριστική όρμη του νεοφώτιστου. Ταυτόχρονα όμως ή έμπειρία της δικτατορίας όδηγεύ άναπόφευκτα αλλά όπωσδήποτε καθυστερημένα, στην «ανάκαλυψη» της πρόσφατης ιστορίας του 20ού αιώνα, τή μελέτη της όποίας, σε όλες τες παραμέτρους της, όχι μόνο έπιτρέπουν αλλά και επιβάλλουν πλέον έπιτακτικά οι νέες συνθήκες πολιτικής άυτογνωσίας.

Στόχος τοῦ Συνεδρίου, πού παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἦταν ἡ ἐξέταση τῆς προσπάθειας ἐπιβολῆς στήν ἑλληνική κοινωνία τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων ἐνός σύγχρονου ἀστικού κράτους καί ἡ σφαιρική προσέγγιση καί διασύνδεση τῶν βασικῶν ἐνοτήτων στίς ὁποῖες διακρίνεται ὁ ἐκσυγχρονισμός αὐτός· πολιτική καί πολίτευμα, ἐξωτερική πολιτική, οἰκονομία, ἐργατικό ζήτημα, ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομία, τέχνη, διανόηση, γυναικεῖο ζήτημα, ἐκπαίδευση.

Στήν ἐνότητα γιά τήν πολιτική καί τὸ πολίτευμα ὁμιλητές ἦταν οἱ Θ. Διαμαντόπουλος, Γ. Ἀνδρέοπουλος, Π. Πετρίδης, Δ. Κωνσταντάρρα, Γ. Ἀναστασιάδης, Ν. Ἀλιβιζάτος· ἡ περισσότερο ἐμπεριστατωμένη εἰσήγηση ἦταν τοῦ Ν. Ἀλιβιζάτου μέ θέμα «Ὁ Ἐ. Βενιζέλος καί τὸ ζήτημα τοῦ συνταγματικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς χώρας».

Τὸ γενικό πλαίσιο τῆς ἐνότητας γιά τήν οἰκονομία τὸ ἔθεσε ἡ ἐξέταση τῶν συνθηκῶν ἐπέκτασης τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στήν Ἑλλάδα τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου (Σ. Καραγιάννη) σὲ συνδυασμὸ μέ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς διεθνοῦς οἰκονομικῆς κρίσης τοῦ 1929 - 1932 στήν ἑλληνική οἰκονομία, ὅπου τονίστηκε ὅτι στὴ διαδικασία ἀνάκαμψης ἀπὸ τὴν κρίση αὐτὴ ἐπιδρᾷ ἀρνητικά καί ἡ ἔλλειψη σαφοῦς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς (M. Mazower). Εἰδικότερα διερευνήθηκε ὁ ἀνασταλτικὸς ρόλος τῶν Τραπεζῶν στὴ διαδικασία τῆς ἐκβιομηχάνισης, οἱ ὁποῖες δὲν λειτουργοῦν ὡς φορεῖς χρηματοδότησης τῆς βιομηχανίας μέ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ στηριχθοῦν καί ἀναπτύχθωσαν βιομηχανίες πού θὰ μπορούσαν νὰ παράγουν προϊόντα, πού τελικὰ εἰσάγονται μέ τίς συμφωνίες Clearing στίς ὁποῖες ἀναγκάζονται νὰ στραφοῦν οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις (M. Δρίτσα). Ἀνασταλτικὸ ρόλο στήν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας στὸ μεσοπόλεμο διαδραματίζει καί ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση ἐξ αἰτίας τῆς συσσωρευτικῆς ἐπίδρασης σειρᾶς παραγόντων πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς (Κ. Κωστῆς). Ἐνα ἄλλο εἰδικότερο θέμα τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, ἡ ἀκριβέστερα τῆς ἀπουσίας τῆς, εἶναι τὸ Κωπαιδικὸ ζήτημα καί συγκεκριμένα ἡ ἐξέταση τῆς ἄνισης σχέσης τῶν καλλιεργητῶν τῆς περιοχῆς πρὸς τὴν ἀγγλικὴ ἑταιρεία, στήν ὁποία παραχωρήθηκε ἡ ἐκμετάλλευσή τῆς καί ἡ στάση τῶν διαδοχικῶν κυβερνήσεων στὸ θέμα αὐτὸ (Ν. Μέλιος - Α. Παπαδόπουλος).

Μέσα στὸ πλαίσιο θεσμικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ πού ἀρχίζουν νὰ ἐφαρμόζονται οἱ κυβερνήσεις τῶν Φιλελευθέρων εἰσάγονται προωθημένα, γιά τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μέτρα σὲ βασικοὺς τομεῖς τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας χωρὶς ὅμως νὰ ἐξασφαλίζεται πάντοτε καί ἡ ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιφάσεων πού ταυτόχρονα δημιουργοῦνται. Αὐτὸ συμβαίνει τόσο στήν περίπτωση τῆς προστατευτικῆς νομοθεσίας τοῦ 1912 σχετικὰ μέ τὴν παιδικὴ ἐργασία (Γ. Ληξουριώτης), ὅσο καί στὸ νόμο γιά τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τοῦ 1914 (Σ. Μουδόπουλος). Ἡ Ἑλλάδα παράλληλα εἶναι ἡ πρώτη χώρα πού ὑπογράφει τίς συμ-

βάσεις τής Washington τὸ 1919 ποὺ ἔχουν καταρτιστεῖ ὑπὸ τὴν ἀγίδα τοῦ Διεθνοῦς Γραφείου Ἐργασίας. Οἱ λόγοι ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ποὺ ὠθοῦν τὸ Βενιζέλο στὴν ἀπόφαση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν ἐπιθυμία του νὰ ἐνισχύσει τὶς ρεφορμιστικὰς τάσεις τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ὥστε νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων (Α. Λιάκος). Στὴν ἐνότητα γιὰ τὸ ἐργατικὸ ζήτημα ἐξετάστηκε καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα τῆς δεκαετίας 1910 - 1920 (Ο. Σελέκου), καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα στάδια τοῦ συνδικαλισμοῦ στὸ ἑλληνικὸ θέατρο μὲ ἀποκορύφωμα τὴ μαχητικὴ ἀπεργία τῶν ἡθοποιῶν τοῦ 1919, ἡ ὁποία πλήρως ἐνταγμένη στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τυπικὰ διαρκεῖ μέχρι σήμερα ἐφ' ὅσον δὲν κηρύχθηκε ποτὲ ἡ λήξη τῆς (Θ. Χατζηπανταζῆς).

Κοινὴ διαπίστωση καὶ στὶς τρεῖς εἰσηγήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὴν περίοδο αὐτή, ὁ σημαντικὸς ρόλος ποὺ παίζει σειρά οἰκονομικῶν παραγόντων στὴ διαμόρφωσή τῆς. Τὰ πολεμικὰ δάνεια τῆς περιόδου 1917 - 1919 χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀποτελεσματικὸ μέσο πίεσης ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ἡ ἐξωτερικὴ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξάρτηση τῆς Ἑλλάδας (Ν. Παντελάκης). Σύναψη ἐξωτερικῶν δανείων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξεύρεση διπλωματικῶν ἐρεισμάτων εἶναι οἱ βασικὲς ἐπιδιώξεις τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς μετὰ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάνης. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ μηχανισμοὶ τῆς ἀποδεικνύονται ἀνεπαρκεῖς γιὰ νὰ βγεῖ ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση ποὺ ἔχει περιέλθει μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή, ἀναλαμβάνει ὁ Βενιζέλος, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς αὐτοεξορίας του, νὰ κατευθύνει τὴν ἑλληνικὴ διπλωματία (Α. Λούβη). "Ἐκφραση ἐναλλακτικῆς μορφῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μηχανισμοὺς τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ Βαλκανικὴ Ἐνότητα στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ νοοτροπία τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ διεθνῆ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1929, δίνει ἀναγκαστικὰ πλέον ἔμφαση στὴν οἰκονομικὴ διείσδυση καὶ ἐπικράτηση (Π. Παπαστράτης).

Χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς εὐρύτητας τοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι ἡ υἱοθέτηση τῶν συγχρόνων πολεοδομικῶν ἀντιλήψεων ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῶν φιλελευθέρων. Τὸ κράτος προσβλέπει καὶ προστρέχει πρὸς τὴ μοντέρνα πολεοδομία, ποὺ διατυπώνεται στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ, ἐπηρεασμένο καὶ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ χαρακτῆρα τῆς καὶ τὴν προτεραιότητα ποὺ δίνει στὴν κοινὴ ὠφέλεια (Α. Γερόλυμπου - Ν. Παπαμίχος). Ἡ ριζικὴ ἀναθεώρηση τῆς ὑφιστάμενης πολεοδομικῆς πολιτικῆς συνεπικουρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ πολιτικὴ συγκυρία μὲ τὴν ἀπόκτηση τῶν νέων ἐδαφῶν καὶ μὲ τὴν καταστροφικὴ πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1917, παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα πλήρους ἐφαρμογῆς τῶν θεωριῶν αὐτῶν μὲ τὴ συνεργασία ξένων ἐδικῶν μὲ τὰ ἀρμόδια εἰδικὰ τεχνικὰ συμβούλια ποὺ συγκροτοῦνται (Κ.

Καυκούλα - Β. Χαστάογλου). Οί πρωτοβουλίες αυτές και τὰ ἀποτελέσματά τους, οί νέες πολεοδομικές ρυθμίσεις πού μεταβάλλουν ριζικά τὴ μορφή τῆς νεοελληνικῆς πόλης (ἔπως ἡ εἰσαγωγή τῆς ὀριζόντιας ιδιοκτησίας) ἦταν τὸ ἀντικείμενο πολὺπλευρης παρουσίας σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένα παραδείγματα, ἔπως ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης (Α. Γερόλυμπου).

Ὁ ἰδεολογικὸς μηχανισμὸς τῆς ἐθνικῆς ἐπέκτασης ἐκτρέφει παράλληλα μὲ ἄλλους τομεῖς καὶ τὴν τέχνη καὶ τὸ θέατρο μὲσω τῶν πατριωτικῶν δραμάτων. Ἡ ἀπήχηση αὐτῶν τῶν ἔργων θορυβεῖ ὥστόσο τοὺς διανοομένους στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού πιστεύουν ὅτι εἶναι ὥρα νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἡ Μεγάλη Ἰδέα ἀπὸ ἀλυσιτελεῖς ρομαντισμοὺς καὶ νὰ ἀποκτήσει ρεαλιστικὲς διαστάσεις (Ε.- Α. Δελβερούδη). Στὸν κύκλο αὐτῶν τῶν διανοομένων πού ἐκφράζουν μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὴ Μεγάλη Ἰδέα ἀνήκει καὶ ὁ Καλομοίρης. Τὸ «Δακτυλίδι τῆς Μάνας» ὑπονοεῖ ἀκριβῶς αὐτό, προτείνοντας τὴ διάσωση τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴ μεταλλαγή (Ο. Φράγκου - Ψυχοπαίδη).

Ἡ στάση τῶν διανοομένων ἀπέναντι στὴν προσπάθεια τοῦ Βενιζέλου γιὰ ἀστικὸ ἐκσυγχρονισμὸ ἦταν τὸ ἀντικείμενο πέντε εισηγήσεων πού διερευνῆσαν τὸ θέμα εἴτε σφαιρικά, καλύπτοντας εὐρύτερους τομεῖς, εἴτε μέσα ἀπὸ μιὰ λεπτομερέστερη προσέγγιση τῶν ἀπόψεων συγκεκριμένων προσωπικοτήτων ἢ ἀκόμα καὶ μικρῶν ομάδων ἐπιστημόνων - σοσιαλιστῶν διανοομένων, ὅπως ἐκείνη τῆς Ἀλεξάνδρειας (Ρ. Σταυρίδου - Πατρικίου). Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκει ἡ εἰσήγηση γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψης στὴν Ἑλλάδα, τὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν ἐπιρροῆς της, τὴ διερεύνηση τῆς ἰδεολογικῆς της ταυτότητας (Α. Κύρτσης), καθὼς καὶ ἡ ἐξέταση τῆς κυρίαρχης δικαιοπολιτικῆς ἰδεολογίας στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου (Κ. Σταμάτης). Στὴν ἐδραίωση τοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ συμβάλλουν σημαντικὰ καὶ οἱ καινοτόμες ἀπόψεις τοῦ Σβώλου καὶ Κυριακόπουλου πού ἐπιβάλλουν τὴν ἀνατροπὴ τῶν προηγουμένων θεωριῶν περὶ Κράτους (Γ. Πάσχος). Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ διανοομένου ἐξετάζονται καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Παπαναστασίου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία πού, σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἔρευνα, εἶναι στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ τὸ ὁποῖο διατυπώνεται στὴ Γερμανία στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ρεύματα τῆς οἰκονομικῆς σκέψης στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου (Μ. Χαλιδόπουλος).

Ἡ χρονικὴ παράθεση τῶν ἐξελίξεων τοῦ γυναικείου ζητήματος μέσα στὸν περιρρέοντα κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ περίγυρο (Ζ. Χρονάκη) πρόσφερε τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἐξέταση εἰδικότερων θεμάτων, ὅπως ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὰ πλαίσια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Ε. Βενιζέλου (Σ. Ζιῳῶγου - Καραστεργίου). Στὸ θέμα τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν στὸ με-

σοπόλεμο τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία τους προσδιορίστηκε χρονικὰ ἀπὸ πλέγμα συνθηκῶν ποῦ ξεπερνᾷ τις σχέσεις κεφαλαίου - ἐργασίας (Ε. Ἀβδελαῖ). Ἐξετάστηκε ἐπίσης καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν τάσεων τοῦ γυναικείου κινήματος στὸ μεσοπόλεμο (φεμινίστριες, κομμουνίστριες, σοσιαλίστριες) καὶ οἱ δυσκολίες ἀποκατάστασης διαλόγου μεταξὺ τους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ προβλήματα ἰδεολογίας καὶ ἀπήχησης ποῦ ἀντιμετωπίζουν (Α. Ὑαρχῆ).

Περνώντας σὲ μιὰ γενικότερη θεώρηση τῶν προβλημάτων τοῦ μεσοπολέμου προτάθηκε μιὰ διαφορετικὴ προσέγγισή τους μέσω τῆς ἀντιπολίτευσης ποῦ ἀντιτάσσουν στὴν κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου τοῦ 1928 - 1932 πολλὰ παλαιὰ στελέχη τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀνάγεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ προσωπικοῦ ἐπεισοδίου σ' ἐκεῖνο τῆς γενικῆς τάσης τοῦ ἑλληνικοῦ άστισμοῦ γιὰ μιὰ ἔλλογη σύνθεση τῶν παλαιῶν πολιτικῶν στρατοπέδων τῶν βενιζελικῶν καὶ τῶν ἀντιβενιζελικῶν. Ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ τότε ὑπάρχουσες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς καὶ ἰδιαίτερα τὸ βάρος τοῦ μικροαστισμοῦ ἀπέκλεισαν τὴ δυνατότητα πραγματοποίησης αὐτῆς τῆς σύνθεσης στὰ πλαίσια ἑνὸς δημοκρατικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας ἐρμηνεύεται περισσότερο ὡς τὸ προῖον ἐνδοαστικῶν ἀντιθέσεων καὶ ὄχι ἀποτέλεσμα τῆς ριζικῆς ἀμφισβήτησης τοῦ άστισμοῦ ἀπὸ τὸ ἐργατικὸ κίνημα (Χ. Χατζηϊωσήφ). Κατὰ τὴ σύνθεση τῶν ἐπὶ μέρος σημείων ἐπισημάνθηκε ὅτι τὸ φαινόμενο τοῦ Βενιζελισμοῦ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ συγκριτικὰ μὲ τὴν ἐμπειρία ἄλλων χωρῶν. Ὁ Βενιζελισμὸς ἀντιπροσωπεύει ὡς κίνημα τὴν πρὶ φιλόδοξη, δυναμικὴ καὶ σφαιρικὴ προσπάθεια άστικοῦ έκσυγχρονισμοῦ ποῦ σημαδεύτηκε ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ φθάνοντας πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιτυχία, κατέρρευσε γιὰ λόγους συγκυριακοὺς καὶ δομικοὺς. Ὁ Βενιζελισμὸς ἀποτελεῖ μοναδικὸ συνδυασμὸ ἔθνικισμοῦ καὶ άστικοῦ έκσυγχρονισμοῦ σὲ διαλεκτικὴ σχέση ποῦ ἡ ἐπίδραση τῶν γεγονότων τοῦ 1922 τοῦ δίνει ἄλλη μορφή (Γ. Μαυροκορδάτος).

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ